

ПРИЙМЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
(Харківський національний університет
мистецтв імені І. П. Котляревського)

УДК 349.3:369.234.26

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У РАЗІ ВТРАТИ ГОДУВАЛЬНИКА

У статті розглядається перелік юридичних фактів для призначення пенсії в разі втрати годувальника в солідарній пенсійній системі України. Обґрунтовується виникнення пенсійних правовідносин в разі втрати годувальника на підставі змішаного юридичного складу.

Ключові слова: юридичний факт, юридичний склад, пенсійні правовідносини, пенсія в разі втрати годувальника, пенсійне забезпечення.

В статье рассматривается перечень юридических фактов для назначения пенсии по случаю потери кормильца в солидарной пенсионной системе Украины. Обосновывается возникновение пенсионных правоотношений по случаю потери кормильца на основании смешанного юридического состава.

Ключевые слова: юридический факт, юридический состав, пенсионные правоотношения, пенсия по случаю потери кормильца, пенсионное обеспечение.

The article deals with list of legal facts for survivor's pension within the solidary pension system of Ukraine. The emergence of survivor's pension relations on the basis of a mixed legal composition is proved.

Key words: legal fact, legal composition, survivor's pension, pension provision.

Вступ. Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника є однією з актуальних проблем для кожної країни, що пов'язано з необхідністю не залишати без засобів до існування непрацездатних членів сім'ї померлої особи. Для виникнення пенсійних правовідносин у разі втрати годувальника потрібен певний перелік юридичних фактів. Хоча на перший погляд його встановлення видається нескладним завданням, аналіз літературних джерел свідчить про інше.

Серед вчених, які займалися цією проблематикою, слід виділити Г.Г. Авдей, Є.І. Астрахана, Ж.А. Дробот, Т.В. Кравчук, С.М. Прилипка, В.О. Тарасову, Н.М. Хуторян та інших. Незважаючи на вивчення багатьма дослідниками юридичного складу, необхідного для виникнення пенсійних правовідносин у разі втрати годувальника, окремі питання залишаються ще недостатньо вивченими або дискусійними. Зокрема, спори точаться навіть у загальнотеоретичній площині навколо терміну «юридичний склад», що не може не позначатися й на науці права соціального забезпечення. Слід також враховувати, що чимало праць були написані в радянський період, тому постає необхідність їх переосмислення з урахуванням проведеного реформування солідарної пенсійної системи України. Отже, досліджувані питання є сьогодні актуальними.

Постановка завдання. Мета статті – визначити специфіку юридичного складу, на підставі якого виникають пенсійні правовідносини в разі втрати годувальника, а також встановити перелік юридичних фактів, що входять до нього.

Результати дослідження. Наявність суб'єкта, що передбачений у нормі права та здатний вступати в правовідносини, не є ще достатньою умовою для існування пенсійних, як і будь-яких інших, правовідносин. Для виникнення, зміни чи припинення правовідносин необхідними є певні фактичні обставини, яким правова норма надає значення, перетворюючи їх на юридичні факти. Останні є ланкою, що опосередковує суспільні відносини з нормативно-правовим регулюванням.

Поняття юридичного факту включає два основних моменти: матеріальний, тобто наявність явищ дійсності, та юридичний, оскільки ці явища передбачені в нормах права [1, с. 6–7]. Умовність розподілу вказаного поняття не заперечує, а навпаки підкреслює тісний зв'язок і максимальну наближеність юридичних фактів до реального життя. Ці факти відрізняються від інших життєвих обставин тільки своєю значущістю для права.

Виникнення, зміна чи припинення пенсійних правовідносин є можливою лише при певній сукупності юридичних фактів. Таку сукупність у науковій літературі прийнято називати юридичним складом. Деякі вчені надають перевагу іншому терміну – «фактичному складу» [2, с. 178–179; 3, с. 6]. Крім того, існує позиція, згідно з якою між ними ставиться знак рівняння [4, с. 150]. Зазначається, що «ці розбіжності носять чисто термінологічний характер і не мають принципового значення, тому не буде помилкою сукупність фактів називати фактичним або юридичним складом» [1, с. 30–31]. У юридичній літературі також зустрічається термін «юридичний фактичний склад» [5, с. 167; 6, с. 10].

На мою думку, викладені вище суперечності пояснюються такими причинами. Використання терміну «фактичний склад» забезпечує концентрацію уваги на тому, що його складовими елементами є конкретні, життєві факти.

З іншого боку, прихильники терміну «юридичний склад» вважають, що факти мають бути закріплені у відповідних правових нормах, тому що тільки значущі для права факти стають юридичними. Загальновизнано, що комплекс не просто якихось фактів, а саме юридичних фактів утворює склад (можна називати його фактичний чи юридичний, це вже інша справа).

Як на мене, якщо в основі лежать юридичні факти, то й склад має називатися юридичним. Використання терміну юридичний фактичний склад теж є можливим, однак більш прийнятним слід визнати все ж таки термін юридичний склад.

Деякі дослідники, розглядаючи юридичний склад, який викликає виникнення пенсійних правовідносин, називають його складним [6, с. 17; 7, с. 37; 8, с. 299]. При цьому єдності, що саме розуміти під складним юридичним складом, немає.

Так, О.О. Красавчиков вважав, якщо одним з елементів складу є правовідношення, тоді його можна вважати складним юридичним складом, у разі відсутності – простим [9, с. 70].

У юридичній літературі були висловлені й інші погляди на розуміння складного юридичного складу. Одну з позицій можна сформулювати так: простий склад включає тільки факти, що відносяться до однієї галузі права (галузі законодавства), а складний – різні факти з декількох галузей права [10, с. 252]. До речі, у роботі В.Б. Ісакова вони отримують іншу назву – однорідні та комплексні склади [3, с. 32].

Наступна точка зору полягає у встановленні складного юридичного складу у випадку наявності юридичних фактів-подій та юридичних фактів-дій [5, с. 181].

Поділ на прості та складні юридичні склади підтримується не всіма дослідниками. По-перше, зазначається, що правовідношення як таке не може входити до будь-якого складу. По-друге, юридичний склад «не може бути простим, тому що будь-який склад вже сам по собі є складним, оскільки представляє собою систему (сукупність) одиничних (простих) фактів [1, с. 39].

Погоджуючись із цими аргументами, доречним вбачається звернутися до класифікації, запропонованої С.С. Алексєєвим. За характером зв'язку елементів дослідник розмежував такі юридичні склади: прості, складні та змішані. У простому складі факти можуть накопичуватися в довільному порядку, у складному – у строго визначеному порядку, у змішаному зв'язок між ними частково довільний, частково жорсткий [2, с. 181–182].

Підставою виникнення пенсійних правовідносин виступає змішаний юридичний склад. При пенсійному забезпеченні в разі втрати годувальника деякі факти можуть з'являтися в будь-якому порядку. Наприклад, не має жодного значення, чи спочатку годувальник набуде необхідний стаж, а потім член сім'ї стане непрацездатним, або навпаки. Однак, послідовність ряду фактів чітко визначена: 1) подання особою заяви; 2) прийняття рішення компетентним органом.

У загальній теорії права існує доволі багато класифікацій юридичних складів. На думку В.Б. Ісакова, можна поділяти юридичний склад на склад із вільним волевиявленням і склад з обмеженим волевиявленням. До першої групи відносяться ті, у яких суб'єкт може як проявляти, так і не проявляти свою волю. У другому випадку волевиявлення суб'єкта є його обов'язком. У якості прикладу вказаний дослідник наводив призначення пенсії відповідним органом [3, с. 40].

На мій погляд, ця точка зору підлягає уточненню. Дійсно, у складі пенсійного правовідношення міститься елемент-волевиявлення. Він поєднує волевиявлення фізичної особи і компетентного органа. Як відомо, особа має право, а не обов'язок звертатися до Пенсійного фонду України для призначення пенсії. Вона може цього й не робити. Тобто спостерігаються ознаки юридичного складу з вільним волевиявленням. З іншого боку, як зазначалося вище, дійсно є ознаки складу з обмеженим волевиявленням. Таким чином, здається, що юридичний склад пенсійного правовідношення необхідно визнати змішаним, який поєднує ознаки складу з вільним волевиявленням і складу з обмеженим волевиявленням.

Після розгляду понять юридичний факт і юридичний склад, з урахуванням здобутків загальної теорії права, доречним є аналіз відповідних елементів юридичного складу, які необхідні для призначення пенсії в разі втрати годувальника.

Так, існує позиція, що для призначення пенсії в разі втрати годувальника потрібно, щоб член сім'ї померлого годувальника був непрацездатним і знаходився на його утриманні [11, с. 38]. Є.І. Астрахан називав такі самі факти, щоправда виокремлюючи близьку спорідненість із померлим або шлюб із ним, як окремий елемент юридичного складу [12, с. 154]. Якщо узагальнити, то умовами призначення пенсії в разі втрати годувальника, на думку вказаних вище авторів, є членство в сім'ї, непрацездатність і перебування на утриманні в годувальника.

Зустрічається й інший перелік фактів: смерть годувальника; наявність шлюбно-сімейних відносин (статус члена сім'ї); непрацездатність членів сім'ї; перебування їх на утриманні годувальника [13, с. 91]. На мій погляд, цілком правильно доданий ще один факт – смерть годувальника. Однак одразу варто зазначити, що доречніше говорити про втрату годувальника, а не про його смерть.

Наведені вище переліки юридичних фактів не свідчать про виникнення пенсійних правовідносин. Вони підтверджують тільки наявність у суб'єкта права на пенсію. Слушно зазначають Н.М. Хуторян і А.В. Скоробагатько, що «виникнення права на пенсію ще не зумовлює автоматично виникнення правовідносин з пенсійного забезпечення» [5, с. 177].

М.Д. Ждана наголошує: «Для пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника необхідна наявність певного юридичного складу, до якого входять такі юридичні факти: втрата годувальника (або його безвісна відсутність); непрацездатність членів сім'ї, які знаходилися на утриманні померлого годувальника; акт органу про призначення цієї пенсії» [14, с. 426].

Вбачається, що цьому юридичному складу як мінімум бракує однієї ланки. Вона не називається, однак без неї порушується логічний зв'язок між фактом втрати годувальника й останнім фактом, актом уповноваженого органу про призначення пенсії. Без звернення особи компетентний орган не прийме зазначене рішення.

Як вважав Я.М. Фогель, звернення за пенсією й акт її призначення не можуть розглядатися як першопричина виникнення пенсійних правовідносин [15, с. 87].

На мою думку, погодитися із цим не можна. Усі юридичні факти мають однакове правове значення для існування юридичного складу, а відповідно й для виникнення пенсійних правовідносин.

Видається правильною точка зору С.М. Прилипка, що без волевиявлення громадянина й рішення Пенсійного фонду України, прийнятого відповідно до норм закону, «право не може бути реалізовано, воно залишається лише гарантованою можливістю на соціальне забезпечення» [16, с. 136].

Позиція, згідно з якою вказані два факти перераховуються поряд з іншими юридичними фактами, знаходить свою підтримку в працях багатьох дослідників [6, с. 18; 7, с. 41–42; 17, с. 191]. Крім того, чинним законодавством на органи Пенсійного фонду України покладений обов'язок приймати рішення про призначення пенсії чи відмову в ній лише після отримання заяви від особи й подання нею документів.

Досліджуючи підстави виникнення пенсійних правовідносин, доречно розмежовувати матеріальну й процедурну їх складову. З одного боку, усі елементи юридичного складу тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного. З іншого боку, виділення таких фактів, як звернення особи, акт уповноваженого органу дозволяють зробити висновок, що без виникнення процедурного правовідношення матеріальне правовідношення теж не з'явиться.

Іншими словами, волевиявлення особи або її представника зумовлює процедурне правовідношення. Воно завершується актом компетентного органу, котрий водночас слугує підставою виникнення вже матеріального правовідношення з пенсійного забезпечення в разі втрати годувальника. Тобто рішення Пенсійного фонду України є певним містком між процедурним і матеріальним правовідношеннями.

Як зазначає Ж.А. Дробот, необхідні такі юридичні факти для виникнення пенсійних правовідносин у разі втрати годувальника: втрата годувальника; непрацездатність членів сім'ї померлого годувальника; факт родинних відносин; факт утримання померлим годувальником членів сім'ї; наявність певного страхового стажу, якщо смерть годувальника не пов'язана із нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням; звернення членів сім'ї до відповідного органу про призначення їм пенсії; рішення органу про призначення пенсії [18, с. 87].

Переважно погоджуючись із наведеним вище переліком юридичних фактів, з приводу окремих елементів потрібно висловити й власні зауваження. Так, нині існує вимога до годувальника мати стаж, який був би необхідний йому для призначення пенсії за III групою інвалідності, крім годувальників, смерть яких настала в період проходження строкової військової служби, пенсіонерів. Факт утримання визначається Ж.А. Дробот як безумовний, хоча в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [19] передбачені виключення (наприклад, наявність цього факту не є обов'язковою при призначенні пенсії в разі втрати годувальника дітям померлого).

Крім того, точніше казати про конкретного члена сім'ї, а не про членів сім'ї в множині, оскільки право на пенсію встановлюється щодо кожного члена сім'ї окремо. Слід також враховувати, що заяву про призначення пенсії може бути подана й представником.

Ураховуючи вищезазначені доповнення та уточнення, юридичний склад, який є необхідним для призначення пенсії в разі втрати годувальника, складається з таких елементів: 1) втрата годувальника; 2) непрацездатність члена сім'ї; 3) його перебування на утриманні в годувальника (за деякими виключеннями); 4) родинні стосунки з померлим; 5) наявність у годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії за III групою інвалідності (крім годувальників, смерть яких настала в період проходження строкової військової служби, пенсіонерів); 6) подання членом сім'ї або його представником заяви про призначення пенсії; 7) рішення територіального органу Пенсійного фонду України.

Ці юридичні факти можна розділити на три групи: ті, що стосуються особи померлого годувальника; ті, що стосуються особи, яка претендує на отримання пенсії; ті, що стосуються як особи годувальника, так і кожного з членів сім'ї.

До елементів юридичного складу, які стосуються особи померлого годувальника, відносять: смерть годувальника або визнання його безвісно відсутнім чи оголошення помер-

лим у встановленому законом порядку; наявність у годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії за III групою інвалідності (крім годувальників, смерть яких настала в період проходження строкової військової служби, пенсіонерів); факт наявності у померлого групи інвалідності, яка настала в період проходження строкової військової служби.

До другої групи юридичних фактів, що стосуються особи, яка претендує на отримання пенсії, належать: непрацездатність члена сім'ї; втрата батьками або чоловіком (дружиною) померлого джерела засобів до існування, якщо вони не були на його утриманні. До останньої групи фактів відноситься факт родинних стосунків члена сім'ї з померлим годувальником та факт утриманства.

Висновки. Таким чином, вдалося вирішити цілу низку питань, що стосуються юридичних фактів, необхідних для призначення пенсії в разі втрати годувальника. Встановлено, що пенсійні правовідносини в разі втрати годувальника виникають на підставі змішаного юридичного складу. Слід наголосити також на тому, що визначені елементи юридичного складу й здійснений їх поділ на три групи. Перспективним напрямом дослідження, на нашу думку, є подальше вивчення особливостей окремих юридичних фактів, зокрема утриманства і непрацездатності.

Список використаних джерел:

1. Данилин В.И. Юридические факты в семейном праве / В.И. Данилин, С.И. Реутов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 156 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982–. – Т. 2. – 1982. – 360 с.
3. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / В.Б. Исаков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 128 с.
4. Иосифиди Д.Г. Право социального обеспечения Российской Федерации / Д.Г. Иосифиди ; под ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Бобылева. – М. : Право и государство, 2003. – 479 с.
5. Правове регулювання трудових відносин наукових (науково-педагогічних) працівників : [монографія] / [Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана, А.В. Скоробагатько та ін.] ; відп. ред. Н.М. Хуторян. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 240 с.
6. Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения / В.А. Тарасова. – М. : Изд-во Юр. лит., 1974. – 107 с.
7. Бодерскова Н.Н. Трудовой стаж рабочих и служащих / Н.Н. Бодерскова. – М. : Юрид. лит., 1975. – 232 с.
8. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М. : Юридическая литература, 1974. – 352 с.
9. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1958. – 182 с.
10. Теория права и государства : [учебник] / под ред. проф. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Право и закон, 2002. – 576 с.
11. Ситников И.И. Право на социальное обеспечение / И.И. Ситников. – Ижевск : Удмуртия, 1988. – 96 с.
12. Астрахан Е.И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / Е.И. Астрахан // «Уч. зап. ВИЮН», 1962. – Вып. 14. – С. 151–183.
13. Бутенко Е.И. Соотношение понятий «социально-обеспечительные юридические факты» и «юридические факты в праве социального обеспечения» / Е.И. Бутенко // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 328. – С. 89–92.
14. Ждан М.Д. Проблеми пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника / М.Д. Ждан // Запорізькі правові читання : тези доповідей щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 18–19 травня 2006 р.). – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – С. 425–427.

15. Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии / Я.М. Фогель. – М. : «Юридическая литература», 1972. – 180 с.
16. Прилипко С.М. Проблемы теории права социального обеспечения / С.М. Прилипко. – Х. : ПП «Берега-Нова», 2006. – 264 с.
17. Шумило М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : [монографія] / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 272 с.
18. Дробот Ж.А. Правове регулювання пенсійного страхування у разі втрати годувальника : [монографія] / Ж.А. Дробот. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2011. – 194 с.
19. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 356.

ТЕРЕЛА Г. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
(Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки
і торгівлі»)

УДК 351.9: 349.2

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ І КОНТРОЛЮ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ

У статті на основі проведеного аналізу існуючих у науковій літературі поглядів уточнено основні складові сутнісно-змістовної характеристики понять «нагляд» і «контроль» за додержанням законодавства про працю як структурних елементів системи державного управління. Визначено спільні та відмінні риси нагляду і контролю.

Ключові слова: *нагляд, контроль, контрольно-наглядова діяльність, контрольно-наглядові органи.*

В статье на основании проведенного анализа существующих в научной литературе взглядов уточнены основные составляющие сущностно-содержательной характеристики понятий «надзор» и «контроль» за соблюдением законодательства о труде как структурных элементов системы государственного управления. Определены общие и отличительные черты надзора и контроля.

Ключевые слова: *надзор, контроль, контрольно-надзорная деятельность, контрольно-надзорные органы.*

On the basis of the analysis of the existing scientific viewpoints the principal content-characteristics components of the concepts of «supervision» and «control» over the observance of labor legislation as structural elements of public administration have been clarified. Common and distinctive features of supervision and control have been determined.

Key words: *supervision, control, control and supervision activities, oversight bodies*

